

ОРГАНІЗАЦІЯ, ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УНР

1-ий Універсал Української Центральної Ради (УЦР) від 10 червня 1917 р. заклав початок творення автономного устрою України, розпочавши новий етап в її діяльності. Для задоволення потреби у виконавчому органі управління краєм 15 червня Комітет УЦР ухвалив рішення про організацію нового органу — Генерального секретаріату.

Він розпочав свою роботу у складі 8 генеральних секретарів, в тому числі і секретаря освітніх справ. Очолити секретарство в середині серпня запросили інспектора Київського шкільного округу та голову Товариства шкільної освіти І. Стешенка. Він займав цю посаду, вже як міністр освітніх справ*, до відставки кабінету В. Винниченка в кінці січня 1918 р. В кабінеті В. Голубовича міністром освіти став член української партії соціалістів-революціонерів Н. Григоріїв, якого в новому складі Ради Народних Міністрів (лютий 1918 р.) замістив український соціаліст-федераліст В. Прокопович.

У першій декларації Генерального секретаріату від 26 червня 1917 р. завдання секретарства освіти визначалися необхідністю взяти до своїх рук керування шкільною освітою, проведенням українізації школи, виданням відповідних підручників, підготовкою учительських кадрів та допомогою у створенні професійних товариств. «В справі позашкільної

* 1У Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат перетворювався на Раду Народних Міністрів, а генеральні секретарі ставали народними міністрами.

освіти Секретаріат має на меті за допомогою культурним товариствам». Для здійснення цих завдань передбачалося створення Всеукраїнської шкільної ради як територіального органу, а для постійного зв'язку з місцями — утворення інституту комісарів освіти при секретарстві освітніх справ¹.

В цей же час відбулося два важливих з'їзди. В ході роботи II Всеукраїнського учительського з'їзду (10–12 серпня 1917 р.) було заслухано доклади С. Русової «Націоналізація школи», П. Холодного «Єдина школа», Я. Чепіги «Соціалізація народної освіти», М. Дем'яновського «Українізація початкової школи» та інші, на основі яких ухвалено низку важливих резолюцій².

Всеукраїнський учительський професійний з'їзд (13–15 серпня 1917 р.) виробив план організації національної освіти, завдання управління освітою в Україні та поклав початок створенню Всеукраїнської учительської спілки. Було ухвалено наступні загальні положення: «а) всім народам Української республіки забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) децентралізація управління повинна бути можливо широкою»³.

Під керівництвом генерального секретаря до кінця вересня 1917 р. в доповнення до «Інструкції» Генерального секретаріату, затвердженій Тимчасовим урядом на початку серпня 1917 р., було підготовлено проект, що обумовлював функції, компетенцію та завдання генерального секретарства освіти. Згідно документа відомству підлягали вищі, середні та нижчі школи; позашкільна і дошкільна освіта; професійна, технічна та художня освіта, а також пов'язані з нею культурно-просвітницькі організації; колишні церковно-приходські школи та заклади імператриці Марії; художні, музи-

кальні, комерційні торгові училища; а також заклади військової, духовної, сільськогосподарської і технічної освіти.

На секретарство покладалися зобов'язання поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти і у зв'язку з цим участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти. Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру і т.д. Важливим пунктом стало забезпечення умов рівності у доступу до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. У планах роботи була реформа в галузі шкільної освіти і підготовка до її впровадження в життя, яка передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл з системою шкіл звичайного типу. А також всіляка підтримка місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі.

Для здійснення цих завдань у відання генерального секретарства народної освіти передавалися всі установи міністерства освіти Росії трьох шкільних округів — Київського, Харківського та Одеського⁴. Окремо в розглядуваному документі визначалися права і функції російського міністерства освіти, що переходили до компетенції генерального секретарства.

В черговій декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. вказувалося, що протягом поточного навчального року «має бути вироблений і по змозі здійснений проєкт нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних», з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні, для чого відповідні питання вирішувалися товаришами генерального секретаря

національних справ. Перераховувалися заходи найближчої праці секретарства освіти — відкриття у Києві педагогічної академії, народних університетів. Особлива увага приділялася позашкільній освіті у співпраці із просвітними товариствами всієї України⁵. Отже, освітнє відомство вже на кінець вересня визначилося із програмою своєї діяльності.

Після створення Генерального секретаріату першим відділом, який розпочав роботу у складі нової установи, був відділ початкової школи із завданням створення початкових українських шкіл. Перші півтора місяці своєї діяльності секретарство працювало над створенням національної української школи. Головна увага була сконцентрована на нижчій початковій школі. Треба було скласти підручники та підготувати штат вчителів. Цією справою ще до створення Генерального секретаріату опікувалася рада товариства шкільної освіти. Остання увійшла до складу секретарства освіти і, як зазначено у звіті останнього, їх робота йшла паралельно. Ще в травні були організовані курси лекторів-інструкторів для Київського шкільного округу. Секретаріат взяв їх під свою опіку⁶.

Наступним був організований відділ середньої і вищої школи, на початку серпня розпочав роботу відділ позашкільної освіти. Паралельно утворилися відділи мистецтва — музичний, театральний, пластичних мистецтв, художньої промисловості. Організовувалися відділи охорони пам'яток і бібліотечно-архівний. При генеральному секретарі працювала також загальна канцелярія⁷. З часом відділи були реорганізовані у департаменти із своїми внутрішніми підрозділами, з'являлися нові відділи.

На кінець серпня 1917 р. в секретарстві працювало 12 осіб, в тому числі генеральний секретар І. Стешенко, товариш (заступник) генерального секретаря П. Холодний, завідуючий відділом вищої освіти — О. Сушицький, завідуючий від-

ділом дошкільної і позашкільної освіти С. Русова, завідуючий музичним відділом О. Приходько. Діяла канцелярія⁸.

Відповідно до списку співробітників секретарства за вересень 1917 р. в установі працювала вже 41 особа у складі відділів музичної освіти, середньої і вищої школи, дошкільної і позашкільної освіти, відділу мистецтва та канцелярії⁹.

В жовтні місяці, згідно документів, працював театральний відділ. Штат інституції доповнився ще 7 особами. Відповідно до списку на виплату заробітної плати у секретарстві було 48 співробітників¹⁰.

В аналогічному списку за листопад 1917 р. внутрішня структура виглядала вже цілком організованою і визначеною. Керівництво секретарством здійснював генеральний секретар та його товариш. Діяла канцелярія (24 співробітника — діловоди, рахівники, канцеляристи). Працював департамент вищої і середньої школи (директор Ф. Сушицький) з відділами вищої (голова — Л. Вілецький) і середньої школи (голова — О. Дорошкевич) із загальною кількістю співробітників — 7 осіб. Департамент нижчої школи очолював О. Музиченко, керуючи 7 підлеглими. Департамент дошкільної і позашкільної освіти працював під проводом С. Русової та її заступника І. Крижанівського. У ньому нараховувалося 6 співробітників. Найбільшим був департамент мистецтва, що складався з шести відділів. 1. Музичний відділ поділявся на три секції: організації народних хорів і оркестрів (завідувач — О. Приходько), етнографічну (завідувач — О. Кошиць) та педагогічну (завідувач — К. Стеценко). У листопаді в штаті відділу нараховувалося 4 співробітника. 2. Театральний відділ очолювала М. Старицька. Під її керівництвом було 6 співробітників. У складі відділу працювала літературно-видавнича секція, якою завідувала В. О'Коннор-Вілінська. 3. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва із сек-

цією охорони пам'яток старовини під головуванням М. Біляшевського налічував лише 2 співробітника. 4. 3 особи працювали у відділі пластичних мистецтв під головуванням Г. Павлуцького. 5. На цей час відділ художньої промисловості уособлювався лише його керівником А. Середою. 6. Архівно-бібліотечний відділ також мав лише 2 співробітника (голова — О. Грушевський). В канцелярії генерального секретаря працювало 24 особи — діловоди, рахівники, канцеляристи, машиністки. Обслуговуючий персонал секретарства, згідно списку, налічував 11 робітників.

Таким чином, на листопад 1917 р. структура відомства була практично сформована, але штати, як видно з вище викладеного, були неукомплектованими. Найбільша кількість співробітників працювала у двох департаментах — вищої і середньої школи та нижчої школи. Всього в штаті працювало 76 осіб, з них 24 технічних працівника канцелярії і 11 осіб обслуговуючого персоналу¹¹.

В кінці 1917 р. департамент нижчої освіти працював вже в складі двох відділів — початкової школи і вищої початкової школи. Згідно плану штатів департаменту дошкільної і позашкільної освіти на перше півріччя 1918 р. в ньому мало працювати 17 осіб¹². Канцелярію планувалося реорганізувати у Департамент загальних справ з трьома відділами: інспекторським, господарським і фінансовим. Остання відала бюджетом секретарства, штатами, займалася підготовкою законопроектів, справою реформи шкільного управління. Шкільна рада при секретарстві була дорадчим органом, якому належала вся «повнота влади шкільного управління на Україні». Вона мала перетворитися на Генеральну раду¹³. На 1 січня 1918 р. в секретарстві працювало вже 114 співробітників¹⁴.

Законом Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. було скасовано шкільні округи, як «органи зайвої централізації» та бюрократичні посередники між секретаріатом освіти й

місцевим самоуправлінням¹⁵. Замість них впроваджувався інститут комісарів шкільної освіти. Всі справи скасованих органів передавалися до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування.

В 1918 р. був розроблений новий план управління народною освітою в Україні. В пояснюючій записці до плану вказувалося, що секретарство ставить перед собою три головні завдання: забезпечення всім народам України вільний розвиток школи і освіти; об'єднання сил для проведення загальної лінії організації освітньої справи та широка децентралізація управління освітою.

Для цього в плані були поєднані принципи національно-персональної автономії та загальної координації управління освітою в державі. Відповідно до положень III Універсалу Української Центральної Ради, які визнавали національно-персональну автономію великоросів, євреїв, поляків та ін., загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відповідним відділами народної освіти при національних народних міністерствах. В свою чергу, під керівництвом останніх мали засновуватися національні ради освіти — обласні, губернські, повітові і т.д. До компетенції національних органів входили національні освітні питання, за винятком загальнодержавних норм, встановлених міністерством народної освіти. Останнє було також об'єднуючим, вищим та контролюючим органом всіх національних культурно-просвітніх інституцій України¹⁶.

Згідно плану управління народною освітою міністерство складалося з:

- міністра,
- товаришів міністра,
- Головної Ради загальної освіти,
- Головної Ради професійної освіти та
- Головної Ради мистецтва.

Основною функцією міністерства було об'єднання роботи всіх просвітних інституцій Української Народної Республіки, для чого воно встановлювало мінімальні освітні норми, розробляло бюджети, регулювало взаємини окремих установ, керувало розробкою загальної освітньої статистики.

Головна Рада загальної освіти виконувала при міністерстві «законо-дорадчі» функції і складалася з представників національних рад освіти при відповідних міністерствах — по 1 від національних меншостей і 4 від українців; представників учительських організацій, міністерства освіти, спілки міст та земств. Головою Ради був міністр народної освіти¹⁷. При відповідних міністерствах створювалися національні ради освіти, які також мали дорадчі функції.

Далі структура управління освітніми установами виглядала наступним чином. В губерніях при губернському земстві утворювалися губернські ради освіти (для об'єднання діяльності культурно-просвітних організацій всіх національностей та нагляду за додержанням мінімальних вимог міністерства). Вони, в свою чергу, утворювали зі свого складу виконавчий орган — управу.

Для задоволення національних потреб в освітній галузі утворювалися національні губернські, повітові, міські і сільські ради освіти. Окремо закладалися українські губернські ради освіти, до функцій яких входило розподіл коштів, завідування середніми школами, призначення допомоги вчителям, збір статистичних даних, упорядкування музеїв, бібліотек, розгляд скарг, прохань і т. ін. Склад ради мав обиратися раз на три роки. Для порядкування справами при українській губернській раді освіти раз на рік скликався з'їзд.

При повітових земствах відповідно укладалися українські повітові ради освіти з подібними функціями до губернських рад в рамках відповідних повітів — нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу,

організація учительських курсів, бібліотек і т. ін. Наприкінці навчального року ради мали складати звіти про стан народної освіти, які передавалися до губернських рад освіти. Персональний склад ради обирався раз на три роки. Виконавчим органом ради була управа.

В містах, які за адміністративним поділом були виокремлені у самотійну одиницю, при міському самоврядуванні створювалися міські українські ради освіти за аналогією з повітовими радами. За їх ініціативою могли також утворюватися національні міські ради освіти за умови згоди міської думи.

В селах закладалися українські сільські ради освіти шляхом вибору раз на три роки для опікування матеріальним станом сільських шкіл, допомоги вчителям і учням, виконання розпоряджень повітових рад освіти¹⁸.

Головна рада мистецтва при міністерстві освітніх справ виконувала «законо-дорадчі» функції з питань мистецтва і створювалася для об'єднання діяльності всіх мистецьких інституцій в УНР. Через Раду мали проходити всі законопроекти, що торкалися проблем мистецтва. Рада порядкувала і контролювала роботу мистецько-просвітніх організацій і інституцій, розробляла загальний бюджет, регулювала взаємини між різними мистецькими установами та займалася розробкою статистики у своїй галузі. До ради входили міністр освіти (голова), його заступники, представники від національних рад мистецтва, міністерства освіти, Всеукраїнської спілки міст і спілки земств.

За зразком національних рад освіти при національних міністерствах організовувалися національні ради мистецтва. Документом обумовлювався склад та функції цих рад.

Передбачалася розгалужена система органів порядкування мистецькими справами на місцях. При губернських земствах — губернські ради мистецтва та в разі потреби національні ради мистецтва¹⁹.

Для координації діяльності закладів професійної освіти при міністерстві діяла Головна рада професійної освіти. Через неї мали проходити законопроекти, що торкалися професійної освіти. Створювалася також й мережа губернських рад професійної освіти. В разі потреби також могли організовуватися повітові, місцеві й ін. ради.

Організація внутрішньої роботи міністерства (секретарства) освіти та розподіл обов'язків між його підрозділами виглядали наступним чином. Департамент вищої і середньої школи протягом вересня місяця займався організацією Народного Українського університету у співпраці з Центральним кооперативним комітетом та науковим товариством. Була складена адміністрація закладу. Обрано ректора — проф. Київської політехніки І. М. Ганицького, секретаря — приват-доцента університету св. Володимира О. П. Сушицького, декана історико-філологічного факультету — професора Г. Г. Павлуцького, фізико-математичного — приват-доцента О. П. Швеця. Деканом правничого факультету передбачалося призначити І. М. Туган-Барановського²⁰.

5 жовтня Народний український університет було урочисто відкрито. Для початку його роботи в університеті св. Володимира було орендовано 6 великих аудиторій і наступного дня, 6 жовтня, заняття почалися на всіх трьох факультетах, а також на підготовчих курсах.

При Українському університеті за допомогою Українського кооперативного комітету було засновано кооперативний відділ за участю лекторів — професора І. Туган-Барановського, професора К. Воблого, Б. Мартоса, Галевича та ін. Було затверджено програму викладання історії українського мистецтва та ухвалено заснувати при університеті бібліотеку²¹. Займався департамент також й справами педагогічного академії.

До грудня 1917 р. навантаження департаменту значно зросло. Протягом місяця його співробітниками було підготовлено законопроекти про заснування кафедр українознавства у всіх вищих школах України та про читання лекцій українською мовою. Проводилася праця по виробленню статуту державних українських університетів та було покладено початок реформування Ніжинського історико-філологічного інституту і націоналізації Київської духовної академії²².

Восени 1917 р. (в жовтні місяці) відділ середньої школи департаменту займався проектом реформи діючої мережі середніх шкіл та організацією нових. На цей час цей відділ ще опікувався професійно-технічною освітою та прогімназіями²³.

Протягом 1917 р. робота департаменту нижчої школи визначалася такими головними завданнями: організація внутрішнього життя школи, демократизація шкільної освіти. Для цього було підготовлено план шкільного управління та взаємодії школи з громадськими установами; складено проект переходу церковно-парафіальних шкіл під юрисдикцію земств; вироблені загальні плани навчання в школах для народної семирічної школи та українізації вищих початкових шкіл.

До кінця вересня 1917 р. підрозділу вдалося скласти проект Педагогічної академії та проект визначення компетенції генерального секретаріату народної освіти, який був ухвалений Шкільною радою 24 вересня²⁴. Педагогічна академія почала працювати 7 листопада 1917 р. в Києві.

Департамент позашкільної і дошкільної освіти намагався об'єднати в своїй роботі різні форми і засоби позашкільної освіти дорослих і дитячого виховання — вечірні й недільні школи для дорослих, курси, лекції й читання для народу; різноманітні форми просвітних організацій — Просвіти,

бібліотеки-читальні, народні дома, театри, музеї, дитячі садки, клуби і т. ін. Практична робота полягала у матеріальній допомозі за кошт держави усім установам позашкільної освіти та здійснення керівництва й контролю над ними.

Першочерговими планами діяльності департаменту стало налагодження тісних зносин з просвітними українськими організаціями, кооперативними міськими та земськими організаціями в справі просвіти, а також створення курсів інструкторів позашкільної освіти для допомоги місцевим органам в організації вечірніх та недільних шкіл, бібліотек, музеїв. Курси були відкриті 26 жовтня у помешканні Педагогічного музею. Серед тем лекцій, прочитаних слухачам була історія української літератури, принципи і методи позашкільної освіти в Росії і за кордоном, історія України, теорія і практика театру, музейна справа, історія української музики, тощо²⁵. Планувалося перетворити ці курси на інститут інструкторів позашкільної освіти, як відділ педагогічної академії. Був підготовлений відповідний проєкт організації. Заняття мали проводитися з вересня по травень і складатися з теоретичних курсів (психології, соціології, державного права, історії, літератури, географії і мистецтва України) та практичної роботи (завідування зразковими вечірніми школами, клубами). Наприкінці курсу слухачі склали відповідні іспити²⁶.

Було заплановано скласти програми різних курсів лекцій, бібліотечних каталогів, організувати курси по дошкільному вихованню для підготовки спеціалістів для дитячих садків, дитячих клубів²⁷.

Восени 1917 р. департамент позашкільної та дошкільної освіти займався підготовчою працею по скликанню з'їзду просвіт; упорядкуванням програми загально-освітніх курсів для населення міста Києва, організацією курсів для інструкторів позашкільної освіти²⁸. Багато зусиль було

зроблено в справі видання підручників і наглядних посібників для шкіл та організацій позашкільної освіти. Працювала комісія по виданню відповідних підручників. Вона складала навчальні програми. Технічний бік справи забезпечувало кооперативне видавництво при Всеукраїнській учительській спілці²⁹.

В перші тижні і навіть місяці роботи департаменту його зусилля обмежувалися м. Києвом. Був відкритий 1-й український дитячий садок, гуртожиток для учнів українських гімназій на вул. Звіринецькій. Це пояснюється не тільки складнощами початку організації роботи, а й відсутністю грошей, про що секретарство доповідало восени 1917 р. Не вистачало їх на відкриття вечірніх курсів для дорослих в Києві та облаштування спеціального складу книг в Педагогічному музеї³⁰.

На підставі закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про передачу всіх освітніх установ України міністерству народної освіти у складі департаменту був утворений відділ дитячих притулків. Останній займався адміністративно-господарчими і педагогічними справами дитячих притулків в Україні. Як зазначалося в одному із звітів цього відділу, його робота поділялася на практичну працю (з'ясування правового стану дітей; перегрупування притулків так, щоб у них перебувало не більше 30 дітей; заснування лікарні в Києві; організація медично-педагогічної допомоги і т. ін.) та теоретичну розробку положень виховання та навчання у притулках взагалі (було підготовлено план державного виховання, навчання та забезпечення правового статусу дітей-сиріт в Україні; розроблено програми й анкети до з'їздів діячів позашкільної і дошкільної освіти, тощо)³¹.

В квітні 1918 р. в складі департаменту працював новий підрозділ — екскурсійний відділ, який займався організацією екскурсій для учнів початкових і середніх шкіл.

Відповідно до вже згадуваного закону Центральної Ради (від 5 грудня 1917 р.) землемірні і хліборобські освітні заклади перейшли під юрисдикцію міністерства земельних справ, гірничі — до міністерства торгу і промисловості, згодом до міністерства освіти. Департамент вищої і середньої школи отримав комерційні школи, а головне управління у справах мистецтв — художні школи³². Одночасно на початку грудня 1917 р. розпочав роботу департамент професійно-технічної освіти у складі 21 співробітника, в тому числі директор, 2 віце-директора і 2 голови відділів³³. Він відав нижчими, середніми та вищими ремісничими школами.

У середині грудня 1917 р. в Києві відбулася нарада в справі організації професійної освіти в Україні за участю представників учительських організацій та місцевих органів самоврядування. Учасники наради визнали головним недоліком тогочасної професійної освіти поєднання різних завдань та занадто теоретизовані курси навчання. Тому було вирішено «професійну освіту відокремити від загальної цілком і будувати професійні школи над окремими ступенями загальноосвітньої Єдиної школи. Школи мішаного типу (з спеціальною й загальною освітою) допускати лише як виняток»³⁴.

Згідно штату департаменту професійно-технічної освіти на 15 березня 1918 р. у ньому мало працювати 25 співробітників, з них вакантними залишалися 20 посад. Отже, працювало лише 5 осіб, з яких 4 були технічними працівниками — помічниками діловода і канцеляристами. З керівного складу працював лише директор департаменту О. Вілінський³⁵.

У зв'язку з тим, що відповідним законом Центральної Ради до відомства генерального секретарства освіти були передані всі професійні та технічні школи колишніх міністерств — «опіки», внутрішніх справ, торгу і промисло-

вості, відомства імператриці Марії, а також духовного відомства, шляхів, військового, земельного та юридичного, перед департаментом повстало завдання розробки та затвердження спільних статутів організації їх роботи.

Внутрішня праця департаменту поділялася між 4 відділами. Відділ технічної освіти займався розвитком мережі технічних і професійних шкіл у складі завідуючого та двох інструкторів. Відділ комерційної освіти відав 150 комерційними школами (вищими і нижчими), що існували на той час в Україні. Відділ сільськогосподарської і медичної освіти планувалося з часом поділити ще на три підрозділи: сільськогосподарський, медичний та санітарний. Відповідно він керував роботою сільськогосподарських, медичних та ветеринарних учбових закладів. Ця галузь професійною освіти, як зазначалося у доповіді директора департаменту, в Україні була розвинена дуже слабо, тому головним завданням відділу було розширення мережі таких шкіл, перш за все сільськогосподарських та фельдшерських. Він потребував додаткових співробітників — двох інструкторів, одного медичного працівника та агронома.

Організаційний відділ працював над підготовкою скликання галузевих з'їздів представників технічних, сільськогосподарських, медичних, ветеринарних, комерційних учбових закладів. Останній також відав всією організаційною роботою департаменту, затверджував статuti, реєстрував нові професійні школи. Планувалося, що в департаменті буде працювати 25 співробітників³⁶.

Як зазначав в середині березня 1918 р. директор департаменту, планувалося виокремити професійну освіту із загальної, створивши мережу початкових, середніх та вищих шкіл після перших випусків загальноосвітніх шкіл за новим планом. До того часу професійні школи працювали за старими планами³⁷.

29 липня 1917 р. в помешканні школи Лисенка відбулася нарада під головуванням Д. Антоновича з метою організації мистецького відділу (згодом департамент), на якому було вирішено заснувати 5 підрозділів: пластичних мистецтв; художньої промисловості; охорони пам'яток старовини і музейної справи; театральний; музичний. Були також запропоновані особи на посади завідувачів відділами³⁸.

Початок організації і роботи музичного відділу припадають на другу половину вересня 1917 р. Він створювався з метою розвитку музичної культури та керівництва музичною освітою в Україні. Головним завданням відділу була підготовка до відкриття різних музичних курсів, шкіл та консерваторій всіх типів; заснування товариств, музеїв та архівів в музичній справі; видання фахових часописів і альманахів; призначення стипендій, пенсій; скликання з'їздів музичних діячів, громад, народних хорів, оркестрів і т. ін.; заснування та організація музичних конкурсів³⁹.

На початку своєї діяльності відділ займався улаштуванням Національного хору в Києві, складанням його статуту та набору хористів. Колектив почав працювати в жовтні 1917 р. До середини грудня 1917 р. у відділі працювало всього 4 особи. Пізніше музичний відділ поділився на три секції: етнографічну, хорову, педагогічно-теоретичну і церковного співу.

Етнографічна секція утворилася протягом листопада 1917 р. — січня 1918 р. Її завданням було збирання музичної народної творчості по всій Україні, наукова обробка зібраних матеріалів та їх видання, а також збір і студіювання церковних місцевих співів. Для цього організовувалися етнографічні експедиції, засновувалися наукові кабінети і архіви для збирання та фіксації етнографічного матеріалу. Передбачалося запрошення для роботи над текстами пісень філологів. Оскільки до того часу етнографічна робота про-

водилася приватними особами, то було вирішено поставити її на науковий ґрунт. З цією метою першим кроком у діяльності секції стала розсилка анкети для з'ясування стану музичних етнографічних досліджень на місцях та організація етнографічних експедицій⁴⁰.

Секція організації хорів ставила за мету створення народних хорів в кожному місті і селі, а по можливості й народних оркестрів. Ця робота вимагала великої кількості диригентів, тому було вирішено закласти спеціальні диригентські курси при секретарстві народної освіти та запрошення до них лекторів, музикантів і диригентів. В листопаді 1917 р. планувалося, що курси будуть влаштовуватися влітку в губернських центрах та великих повітових містах. Курси були безкоштовними, їх випускники засновували національні хори на місцях⁴¹. Секція інспектувала вже існуючі хори, допомагала у постачанні останніх нотами, музичними інструментами для чого створювався спеціальний склад; розробляла хорові і оркестрові статuti. Планувалося заснувати у Києві симфонічний оркестр ім. М. Лисенка. Для друку нот була організована літографія⁴².

Справою музичної освіти в Україні мала займатися секція педагогічно-теоретична та церковного співу, яка утворилася наприкінці жовтня 1917 р. Реформа навчання співу, підготовка підручників, відкриття нових і українізація існуючих музичних шкіл — перші завдання секції. Вона також відала музичною педагогікою. Видання підручників, апробація теоретичних та методичних нововведень у середніх та вищих школах, видання дозволу на відкриття музичних шкіл на підставі аналізу їх програм — такими були основні функції підрозділу. В галузі церковного співу передбачалася його «націоналізація і оброблення»⁴³. Створення шкіл нотної грамоти при секретарстві народної освіти, розробка їх програм (передбачалося, що безкош-

товна школа матиме один курс навчання протягом шести тижнів з викладанням теорії музики і сольфеджіо; і набір слухачів мав проводитися на конкурсній основі, курс навчання закінчувався іспитом)⁴⁴. До 1918 р. нею була утворена комісія для складання збірника українських музичних творів для шкіл; проведені переговори з адміністрацією Михайлівського монастиря про виділення помешкань для школи диригентів.

У перші місяці роботи театральний департамент визначив коло своїх обов'язків таким чином — керування справами національного театру по всій Україні; організація художніх театральних груп у великих містах України, нагляд за репертуаром та художньою довершеністю їх роботи; заснування робітничих, сільських театрів та зразкових мандрівних театрів. На початку жовтня йшла робота по влаштуванню режисерських та інструкторських курсів при відділі. Складався каталог п'єс для шкіл, йшов процес організації українського культурно-просвітницького кінематографа⁴⁵. До листопада зусиллями співробітників департаменту відкрилася перша Народна драматична школа.

У грудні 1917 р. театральний відділ працював у складі педагогічної, театральної, літературно-видавничої та кінематографічної секцій. Штат відділу передбачав 13 посад, з яких вакантними були 7⁴⁶. У березні 1918 р. штат складався вже з 21 посади, зайнято було 7⁴⁷.

У 1918 р. завдання підрозділів департаменту розподілялися наступним чином. Театральна секція працювала над закладанням кількох театрів, в тому числі зразкового театру маріонеток; організацією театральної бібліотеки; улаштуванням інформаційного бюро; улаштуванням складу театральних декорацій та бутафорії для підтримки просвітницьких театрів; заснуванням історико-театрального музею.

Літературно-видавнича секція займалася підготовкою та виданням підручників для театральних шкіл, класичних п'єс для театру та дитячих п'єс; організацією конкурсів; виданням театрального журналу.

Педагогічна секція відала справами театральних шкіл та інструкторських курсів, викладанням спеціальних предметів в школах; постановкою театральних вистав в школах.

Секція кінематографічна була заснована в січні 1918 р. з метою проведення безкоштовних народних сеансів в Києві. Вона мала власний кіноапарат і збірку фільмів культурно-просвітницького змісту. Однак діяльність його не обмежувалася лише Києвом. У планах роботи була допомога розвитку мережі державних українських кінотеатрів в Києві та на місцях, закладання власної кіностудії для висвітлення найважливіших подій політичного і громадського життя краю⁴⁸.

При відділі діяв також Комітет національного театру. Останній займався організацією театральних груп, орендою відповідних приміщень, ухваленням видатків національних театральних підприємств та контролем за їх діяльністю⁴⁹.

11 вересня 1917 р. голова відділу «Музей і охорона пам'яток старовини і мистецтва» подав генеральному секретарю освіти план діяльності. Стосовно музейної справи передбачалося переробити статут Київського мистецько-промислового і наукового музею, позаяк він був створений як український, і перетворити його на Український національний музей. Пропонувалося побудувати ще один корпус музею для розміщення етнографічної експозиції. В планах роботи відділу була організація Шевченківського або «Пам'яткового» музею в Києві. Передбачалося українізація місцевих музеїв, створення нових, вироблення музейного статуту, скликання з'їзду музейних діячів.

В галузі охорони пам'яток старовини і мистецтва під юрисдикцію департаменту переходив «Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні». Тому функції і завдання останнього переходили до компетенції департаменту. Головними з них були: утворення мережі місцевих комітетів охорони пам'яток; складання реєстру пам'яток громадської і приватної власності на місцях; охорона пам'яток та організація експедицій для вивчення археології, історії, етнографії і мистецтва України⁵⁰.

В грудні 1917 р. департамент охорони пам'яток старовини і мистецтва складався з двох секцій — охорони пам'яток і музеїв. Працювало у підрозділі 13 осіб у складі голови відділу (він же й директор одної з секцій), директора другої секції, діловода, 2 помічників діловода, 3 урядовців, фотографа, 2 канцеляристів, машиністки і кур'єра⁵¹.

На початок 1918 р. відділ встиг підготувати проект закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва в Україні. Було вжито заходів по забезпеченню цілісності пам'яток старовини на місцях. Велося листування з сільськими і волосними комітетами, комісарами; відряджалися представники департаменту на місця для впорядкування справ; започатковано організацію фотолабораторії для реєстрації пам'яток України та впорядкування експедиції для їх опису і подальше видання зібраних матеріалів⁵².

В березні 1918 р. керівництво відділу, вбачаючи головним завданням відділу реєстрацію пам'яток старовини і мистецтва (археологічних, історичних, етнографічних), підняло питання про створення спеціального відділу для складання «опису України з художньо-історичного боку», який взяв би на себе організацію експедицій, виробив плани і маршрути, перш за все в Холмщину, Вороніжчину, Буковину⁵³.

Згідно законопроекту про організацію відділу пластичних мистецтв, останній поділявся на три секції.

1. «Артистично-малювальська та скульптурна» здійснювала нагляд за художньою вартістю скульптурних робіт, займалася відкриттям картинних галерей, організацією виставок, виданням спеціальної літератури та підтримкою існуючих художніх видань. При секції працювала майстерня з театрального живопису, художнього оформлення книг, вивісок, плакатів тощо.

2. Архітектурна секція займалася підготовкою законопроектів про норми та естетичні вимоги як до окремих будинків, так і до загального плану забудови. Здійснювала контроль за виконанням законів у справі «естетики будівельної справи», розглядала та затверджувала проекти забудови громадського значення (театри, вокзали, церкви, народні дома). До її компетенції входив обов'язковий розгляд проектів будівництва в місцях історичної забудови та ландшафту. Окремо вказувалося, що оцінка «художньої вартості проектів, планів міст та сіл належить Архітектурній секції Ради Мистецтв»⁵⁴. До функцій секції в галузі «громадської допомоги» входило: збір, обробка та видання матеріалів зразків українського народного стилю; оголошення конкурсів проектів державних та громадських будівель; улаштування архітектурних виставок; підготовка важливих державних проектів, таких як будинки парламенту, міністерств тощо; видання типових проектів церков, народних домів, шкіл. З цією метою при секції організувалася майстерня для виконання проектів державних і громадських інституцій.

3. Секція художньої освіти відала заснуванням нових та підтримкою існуючих художніх шкіл; підготовкою законопроектів про художню освіту, статутів художніх шкіл, розробкою навчальних програм; організацією виставок,

художніх курсів, конкурсів, підготовкою та виданням підручників; забезпеченням відряджень за кордон⁵⁵.

При відділі пластичних мистецтв планувалося утворити раду мистецтва, як консультативний орган, в складі 12 осіб, до якої б увійшли фахівці у галузі мистецтва. Нарада по її організації відбулася в січні 1918 р. Способи її створення обговорювалися на окремих нарадах в березні і квітні того ж року. Тобто свою роботу Рада розпочала не раніше травня 1918 р. До співробітництва до неї були запрошені історики мистецтва Д. Антонович, Шероцький, художники — члени Академії мистецтв М. Бурачек, М. Жук, Ф. Кричевський, В. Кричевський, О. Мурашко, Ю. Нарбут, архітектор Коробцов, О. Грушевський та ін.⁵⁶

В грудні 1917 р. у відділі числилося 12 співробітників. В секціях працювало лише по одній особі — тільки завідуючі⁵⁷. У 1918 р. у відділі працювала 21 особа, з котрих у секції малярсько-артистичної та скульптурної — 4, архітектурній — 5; секції художньої освіти — 6 осіб⁵⁸.

Планом діяльності відділу художньої промисловості від 26 серпня 1917 р. передбачалася робота по організації художньої промисловості у великих містах і селах України; заснування школи інструкторів по художньо-ткацькому, гончарному, друкарському і іншим ремеслам; підготовка кадрів учителів з вищою технічною і художньою освітою. Планувалася організація музею народної творчості⁵⁹, з'ясування місць роботи кустарного виробництва та взяття їх під опіку; організація зразкових майстерень по прикладному мистецтву з школами при них.

В ході роботи відділу його завдання корегувалися і набували більшого обсягу. Мова вже йшла про реорганізацію художньо-промислової освіти в спецшколах і державно-громадських інституціях, а також запровадження в загальноосвітніх школах предмету «народне мистецтво». До

функцій відділу входила допомога у розвитку народного мистецтва та відродження забутих ремесел, а також розвиток й пристосування техніки до сучасних умов життя⁶⁰. Для цього під керівництвом секретарства освіти мали об'єднатися всі художньо-промислові школи і кустарні організації. Планувалося відрядження на місяць співробітників відділу для збирання відомостей про стан та роботу промислових установ і створення спеціального відділу статистики. Для розгляду головних питань в галузі художньої промисловості йшла підготовка до скликання відповідного українського з'їзду.

В цілому, в плані роботи цього відділу секретарства вказувалося, що він має виконувати функції російського міністерства «Государственных имуществ», яке розпочало організацію кустарної справи ще в 1888 р., а саме — асигнування необхідних коштів на підтримку вже існуючих та заснування нових установ. Отже, першочерговими завданнями відділу були: заснування у Києві лабораторії для досліджень технічних матеріалів; організація колегії інструкторів та спеціалістів з різних ремесел; закладання художньо-промислового музею і бібліотеки⁶¹.

Важливим керівництвом відділом вважало заснування у Києві української художньо-промислової школи для підготовки національних кадрів у цій галузі. Планувалося реорганізувати вже діючу школу «Друкарської справи» до рівня середньої і відкрити окремі відділи з різних спеціальностей у формі окремих шкіл — ткацький, килимарський, вишивальний, рукоділля, столярний, художнього різьблення, декоративно-індустріального малювання. Згодом вони мали об'єднатися в одну навчальну установу⁶². Робота відділу включала також проведення виставок, конкурсів, з'їздів, видання посібників й підручників, організація курсів при фабриках.

Треба зазначити, що наприкінці березня 1918 р. на спеціальній нараді голів відділів департаменту народного мистецтва міністерства освіти було визнано необхідним утворення окремого міністерства культури і мистецтва. З огляду на неможливість швидкого вирішення цієї справи, пропонувалося передати означені питання під юрисдикцію окремого товариша міністра. Пропонувалося також заснувати нові відділи: популяризації мистецтва, художньої освіти, архітектури, художньо-наукових експедицій, видавничий і фінансовий⁶³.

Бібліотечно-архівний департамент з двома секціями — бібліотечною і архівною, на початку грудня працював у складі 12 осіб⁶⁴. Відповідно до плану діяльності головними його завданнями були: збирання архівних матеріалів та передача їх до національного і районних архівів; повернення в Україну архівів, що знаходилися у Росії; наукова обробка архівних матеріалів та складання відповідного реєстру; заснування національної бібліотеки по українській історії і літературі, а також нових районних бібліотек; скликання спеціальної архівної комісії⁶⁵.

В квітні 1918 р. постало питання про організацію при міністерстві освіти медично-санітарного департаменту. Відповідне засідання в міністерстві відбулося 13 квітня. Проект нового підрозділу мала розробити комісія у складі 13 осіб. Головними завданнями нового підрозділу було: догляд за станом здоров'я школярів та учительського персоналу; проведення заходів по охороні здоров'я та організація медичної допомоги в школах; консультації в справах дотримання гігієнічних вимог в учбових закладах України та розробка таких норм; підготовка кадрів шкільних лікарів — створення спеціальних інститутів, лабораторій, або відділів при педагогічній академії чи медичних факультетах університетів; підготовка відповідних підручників та введення дисципліни по гігієні на учительських курсах; ведення ста-

тики про стан здоров'я учнів в Україні. Окремим пунктом обумовлювалося скликання з'їздів шкільних лікарів та піклування про гігієну дошкільного виховання⁶⁶.

Передбачалося, що департамент буде складатися з 3 відділів (секцій): санітарно-гігієнічного, санітарно-технічно-будівничого (так в тексті оригіналу документа — А.) та фізичного виховання. При департаменті мала діяти спеціальна Рада. Складання штатів нового підрозділу доручалося комісії з 3 осіб. Оскільки автору не вдалося виявити документи, які б свідчили, що цей відділ працював за доби Центральної Ради, можна зробити припущення, що до кінця квітня він не був організований.

Велика кількість підрозділів, чималий штат робітників міністерства, а також величезний обсяг роботи викликали ряд проблем в діяльності установи весною 1918 р. Для поліпшення координації праці різних підрозділів та підвищення ефективності роботи в березні 1918 р. за ініціативою частини робітників було проведено кілька нарад. В результаті 19 березня на нараді під головуванням виконуючого обов'язки міністра народної освіти П. Холодного було ухвалено створити при міністрі окрему Раду як об'єднуючий, контролюючий адміністративний орган для узгодження планів і контролю за діяльністю окремих департаментів і відділів. До Ради увійшли міністр, товариш міністра, директори та заступники директорів департаментів, голови відділів, 2 представники від комісаріату по справах Київської шкільної округи, по одному — від інших шкільних округів і 2 — від комітету службовців міністерства. Нарада також обговорила проект «плану управління народною освітою. Основні риси організації шкільного управління»⁶⁷.

Першим заходом новоствореної Ради при міністрі освіти стало складання загального звіту діяльності всього міністерства та перегляд складу службовців інституції. Почи-

наючи з 22 березня Рада почала заслуховувати звіти окремих підрозділів з метою виявлення недоліків та корекції планів майбутньої роботи, намагаючись чітко визначити функції останніх. Рада була особливо незадоволена роботою двох відділів — статистичного та архівно-бібліотечного. Їх вирішено було реорганізувати, а також запросити на роботу до статистичного відділу 5 фахівців-статистиків⁶⁸.

Окремо слід вказати, що при міністерстві народної освіти діяли комісії. Перш за все, це галузеві комісії по складанню шкільних програм, розгляду існуючих та написанню нових підручників, запровадження додаткових предметів у школах. Серед них була видавнича комісія по закону Божому, яка розглядала питання видання Євангелія українською мовою; вироблення програми Закону Божого для перших чотирьох класів гімназій та вищих початкових шкіл. Займалася вона й перекладом підручників з російської на українську мову.

Комісія по українознавству опікувалася справою впровадження в школах викладання української мови, літератури, історії та географії. Вона працювала вже в серпні 1917 р.

Комісія про складанню підручників для початкових шкіл та комісія по складанню підручників української мови рецензували існуючі підручники, рекомендували їх до друку, склали пропозиції по доповненню шкільних бібліотек. Остання піднімала питання про передрук класичних творів для середньої школи та створення серії «Шкільна бібліотека».

Природнича комісія обговорювала шкільні програми та підручники по природознавству в загальній школі; займалася складанням книжок для читання по темі, розробкою тематичних екскурсій. В планах роботи було заснування майстерні для вироблення приладдя для вже діючих гуртків бюро натураліста «Фізик — хімік»⁶⁹.

Математична комісія по складанню підручників для перших чотирьох класів гімназій і вищої початкової школи рецензувала підручники з математики для перекладу найкращих з них українською мовою та рекомендувала їх до друку.

Для введення єдиного українського правопису була створена правописна комісія при міністерстві з вчених-філологів та педагогів у складі 18 осіб. Вона була скликана одною з останніх. Перше засідання відбулося 14 квітня 1918 р.⁷⁰.

Таким чином, на початку діяльності генерального секретаріату народної освіти (згодом міністерства освіти) робота його підрозділів обмежувалася м. Києвом. Поступово склалися плани майбутньої праці. З урахуванням резолюцій всеукраїнських учительських і професійних з'їздів викристалізовувалися головні завдання відомства в галузі народної освіти, в тому числі проведення загальної реформи системи освіти в Україні. Ці завдання позначилися й на внутрішній структурі міністерства. З'являлися нові департаменти, відділи, секції. Взагалі міністерству вдалося охопити головні ланки освітньої роботи від реорганізації та створення нижчих та середніх шкіл, заснування університетів до організації дошкільного виховання і позашкільної освіти. Не залишилися поза увагою освітнього міністерства і система професійної освіти. Окрім праці над загальними планами управління освітою в Україні та проектом єдиної школи, співробітники міністерства опікувалися й суто практичними питаннями — впровадження предметів українознавства в школах, підготовкою нових навчальних програм, написанням підручників. При відомстві діяла низка спеціалізованих комісій.

Окремо слід вказати на багатовекторність діяльності департаменту мистецтва, яке в березні 1918 р. планувалося перетворити на народне міністерство культури і мистецтва.

На кінець квітня 1918 р. народне міністерство освіти було цілком сформованою установою зі своєю структурою, чітко визначеними завданнями і сферою компетенції. Паралельно у зв'язку із великою кількістю співробітників, не дивлячись на той факт, що частина посад була вакантною, та величезним обсягом роботи, йшов процес внутрішньої реорганізації та модернізації його діяльності. Отже, відомство розвивалося, а його керівництво намагалось організувати роботу всіх його підрозділів відповідно до нагальних потреб поточного моменту.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С.159.

² Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). — К., 1996. — С. 73.

³ Цит. за: Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). — К., 1992. — С.20–21.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 6–7.

⁵ Українська Центральна Рада... — С. 325–326.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1–2 зв.

⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 61 зв.

⁸ Там само. — Спр. 39. — Арк. 1.

⁹ Там само. — Арк. 3–4.

¹⁰ Там само. — Арк. 11–11 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 20–22.

¹² Там само. — Спр. 29. — Арк. 15–15 зв.

¹³ Там само. — Спр. 12. — Арк. 30–30 зв.

¹⁴ Там само. — Спр. 27. — Арк. 1–5.

¹⁵ Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): Дис. ... д. наук з державного управління. — К., 2002. — С. 83.

- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 63–64.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 65.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 66–71.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 71–72.
- ²⁰ Там само. — Спр. 15. — Арк. 10–10 зв.
- ²¹ Там само. — Арк. 8–8 зв.
- ²² Там само. — Арк. 54–54 зв.
- ²³ Там само. — Арк. 16–16 зв.
- ²⁴ Там само. — Спр. 61. — Арк. 14–14 зв.
- ²⁵ Там само. — Спр. 164. — Арк. 25.
- ²⁶ Там само. — Арк. 40.
- ²⁷ Там само. — Спр. 157. — Арк. 47–47 зв.
- ²⁸ Там само. — Спр. 15. — Арк. 9; 17–17 зв.
- ²⁹ Там само. — Спр. 162. — Арк. 16–17.
- ³⁰ Там само. — Арк. 16.
- ³¹ Там само. — Спр. 170. — Арк. 68–68 зв.
- ³² *Бутівченко С. В.* Зміст і форми управління середніми професійними навчальними закладами в Україні в 1917–1941 рр.: Дис. ... к. педагогічних наук. — К., 1997. — С. 38.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 14.
- ³⁴ Цит. за: *Собчинська М. М.* Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в УНР (1917–1920 рр.): Дис. ... к.і.н. — К., 1995. — С. 102.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 28.
- ³⁶ Там само. — Арк. 13–13 зв.
- ³⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 63–63 зв.
- ³⁸ Там само. — Спр. 190. — Арк. 1.
- ³⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 11.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 15. — Арк. 76–77.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 205. — Арк. 13–13 зв.

- ⁴² Там само. — Спр. 15. — Арк. 79 зв.
- ⁴³ Там само. — Спр. 12. — Арк. 14–15.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 205. — Арк. 14.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 197. — Арк. 9–9 зв.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 29. — Арк. 3–3 зв.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 39. — Арк. 45.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 4–5.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 196. — Арк. 10.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 210. — Арк. 1–2.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 2–2 зв.
- ⁵² Там само. — Спр. 15. — Арк. 57–57 зв.
- ⁵³ Там само. — Спр. 210. — Арк. 13 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 190. — Арк. 9.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 8–10.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 12. — Арк. 8–8 зв.
- ⁵⁷ Там само. — Спр. 29. — Арк. 19.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 190. — Арк. 7.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 25.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 15. — Арк. 71.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 71 зв.
- ⁶² Там само. — Арк. 72.
- ⁶³ Там само. — Спр. 190. — Арк. 26–26 зв.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 29. — Арк. 9.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 15. — Арк. 9.
- ⁶⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1–2.
- ⁶⁷ *Майборода С. В.* Згад. праця. — С. 102.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 52–58.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 154. — Арк. 46.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 3. — Арк. 5.